

O. Marian B. Arndt OFM

NOWE ODKRYCIA ARCHEOLOGICZNE W REJONIE GÓRY NEBO

Biblijna Góra Nebo (Pisga) jest znana przede wszystkim jako miejsce, z którego Mojżesz oglądał Ziemię Obiecaną i w którym umarł (Pwt 32,49; 34,1). Pwt umiejscawia Górę Nebo w Moabie, naprzeciwko Jerycha. Według 2 Mch 2,4–6 Jeremiasz na Górze Nebo ukrył święty namiot, arkę i ołtarz kazania.

Miasto o tej samej nazwie znajdowało się na południowych zboczach góry. Miasto Nebo było jednym z etapów wędrówki Izraelitów przez pustynię (Lb 33,47), zostało przydzielone pokoleniu Rubena (Lb 32,3.38; 1 Krn 5,8). Dzisiejsza nazwa — Chirbet el—Muchayyet.

Nazwa Nebo, związana aż do epoki bizantyjskiej z ufortyfikowaną miejscowością Nebo, dzisiaj odnosi się tylko do góry, którą okoliczni beduini znają jako Dżebel Nebo.

Współcześni bibliści i geografowie są zgodni w lokalizacji Góry Nebo: ok. 16 km w linii prostej na wschód od ujścia Jordanu do Morza Martwego, ok. 9 km w linii prostej na północny zachód od Madaby i ok. 30 km na południowy zachód od Ammanu. Przy ustaleniu lokalizacji punktem orientacyjnym były ruiny Siyagha, znajdujące się ok. 3 km na zachód od geograficznie najwyższego szczytu Góry Nebo, położone na niższym wzniesieniu¹.

Ruiny Siyagha, zbadane w latach trzydziestych przez archeologów franciszkańskich ze Studium Biblicum Franciscanum w Jerozolimie, okazały się rozległym bizantyjskim kompleksem monastycznym². Monastyr został zidentyfikowany jako sanktuarium Mojżesza dzięki opisom pielgrzymów: pątniczki Eterii³ i Piotra Iberiusza⁴, którzy odwiedzili to miejsce w IV—V w.

Pątniczka Eteria wyruszyła z Jerozolimy, przez Jerycho dotarła do Livias przeprawiając się przez Jordan. Z Livias w towarzystwie prezbitera, który znał okolicę, udała się w kierunku miasta Esbus (biblijne Heszbón). Przy VI mili skręcili na południe i zeszli do Źródeł Mojżesza, aby później wspiąć się na Górę Nebo do sanktuarium Mojżesza.

Pielgrzym Piotr Iberiusz, biskup monofizycki z Gazy, po kuracji w gorących wodach Ma'in, zatrzymał się w sanktuarium Mojżesza. Miejscowi chrześ-

¹ F. M. Abel, *Géographie de la Palestine*. I, Paris, 1938. 381 nn.

² Zob. S. J. Saller, *The Memorial of Moses on Moun Nebo*, (Collectio Maior 1) Jerusalem, Part I: The Text 1941; Part II: The Plates 1941; Part III: The Pottery 1950.

³ Pierwsze wydanie: J. F. Gamurrini, *S. Silviae Aquitanae Peregrinatio ad Loca Sancta* (Biblioteca dell'Academia Storico-giuridico IV), Roma 1887; zob. również A. Bludau, *Die Pilgerreise der Aetheria* (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums XV 1/2), Paderborn 1927, 1—249; P. Geyer, (wyd.) *Itinera Hierosolymitana saeculi III—VIII* (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum XXXVIII), Vindobonae 1898, 35—101, o podróży na G. Nebo: s. 50—55.

⁴ R. Raabe, *Petrus der Iberer, ein Charakterbild zur Kirchen- und Sittengeschichte des fünften Jahrhunderts*, Leipzig 1895.

cijanie wiele opowiedzieli mu o cudownych początkach sanktuarium i o sławie, jaką cieszy się ono u okolicznych chrześcijan.

Informacje, dotyczące relacji między drogą rzymską, Źródłami Mojżesza i sanktuarium Mojżesza na Górze Nebo, zawarte w opisie Eterii, potwierdziły lokalizację biblijnej Góry Nebo. Również pielgrzym Teodozjusz (530 r.) z miejscem śmierci Mojżesza łączy „wodę, której wytrysnięcie spowodował Mojżesz”⁵. Świadcstwo Teodozjusza jest ważne ze względu na bliskość topograficzną miejsca śmierci Mojżesza (Góra Nebo) i źródeł. Nadając źródłom ważnym dla całej okolicy imię „Mojżesza”, chciano je jak gdyby oddać w opiekę tego, który już raz na pustyni zapewnił obfitą wodę dla ludu⁶. Do źródeł o nazwie „Mojżesza” przylgnęła z czasem tradycja o wydarzeniu opisanym w Wj 17,1–7 i Lb 20,1–11. Zresztą pomiędzy Górą Nebo a Synajem jest wiele źródeł noszących imię Mojżesza⁷.

Źródła znane dzisiaj jako 'Ayoun Musa wytryskują na północ od szczytu Góry Nebo i spływają do doliny o tej samej nazwie — Wadi 'Ayoun Musa (Dolina Źródeł Mojżesza). Informacje zawarte w opisie Eterii w zestawieniu z pozostałościami historycznymi, widocznymi w dolinie, od pewnego czasu budziły zainteresowanie archeologów.

WADI 'AYOUN MUSA — HISTORIA BADAŃ

Wadi 'Ayoun Musa ogranicza Górę Nebo od północy, oddzielając ją od przeciwległego pasma, na szczycie którego przebiegała droga rzymska łącząca Jerozolimę, Jerycho, Livias, Esbus i Filadelfię (Amman)⁸. Topografię tego miejsca opisała pątniczka Eteria. Z Livias drogą rzymską udała się w kierunku Esbus aż do szóstego kamienia milowego (były liczone od Esbus), od którego był już widoczny po przeciwnej stronie klasztor na Górze Nebo. Tutaj też zoczyła z drogi, schodząc do doliny i w pobliżu Źródeł Mojżesza znalazła klasztor z wieloma mnichami. Po modlitwie wspięła się na Górę Nebo. Na podstawie tego opisu zidentyfikowano ruiny Siyagha jako biblijną Górę Nebo⁹.

Źródła bogate w wodę, oaza zieleni i piękno tego miejsca przyciągały różnych podróżników. W 1864 r. zszedł do źródeł M. de Luynes¹⁰. W następnych latach H.B. Tristram¹¹ i C.R. Conder¹² badali groty w pobliżu źródeł, a

5. Geyer, dz. cyt., 145, 16–21.

6. Saller, I. dz. cyt., 337, przyp. 1.

7. B. Meistermann, *Guide du Nil au Jourdain par le Sinaï et Pétra*, Paris 1909, 50–52, 237, 303–305.

8. M. Piccirillo, *The Jerusalem–Esbos Road and its Sanctuaries in Transjordan* (Studies in the History and Archeology of Jordan III), Amman 1987.

9. Saller, I, dz. cyt., 333–340.

10. M. LeDuc de Luynes, *Voyage d'exploration à la Mer Morte à Pétra et sur la rive gauche du Jourdain*, I, Paris 1874, 153 n.

11. H. B. Tristram, *The Land of Moab*, London 1874, 335–337.

12. C. R. Conder, *Heth and Moab — Explorations in Syria in 1881 and 1882*, London 1885, 131 n; T e n z e, *The Survey of Eastern Palestine*, London 1889, 89 n.

A. Musil¹³ i N. Glueck¹⁴ weszli na północno–zachodni szczyt Al–Meszhad (zidentyfikowany później jako twierdza Moabitów), znajdujący się w bezpośrednim sąsiedztwie źródeł, i zebrali tam ceramikę z epoki żelaza i ceramikę nabatejską. Bardziej systematyczne badania przeprowadzili franciszkanie — B. Bagatti i S. Saller; odnotowali dwie grupy ruin na zachód od źródeł¹⁵ i opublikowali dane dotyczące zawartości grobu ze średniego brązu¹⁶. Poszukiwania kontynuował M. Piccirillo. Zidentyfikował on cmentarzysko (E), znajdujące się na zboczu, w odległości ok. 200 metrów w kierunku zachodnim od źródeł po północnej stronie ścieżki, natomiast po jej południowej stronie odnalazł kilka grup ruin z okresu bizantyjskiego.

Na terenie winnic, nawadnianych ze źródeł, znajdują się ruiny ze śladami mozaik (D); jednak ze względu na powstające w tym miejscu zabudowania rolnicze, ruiny nie są na razie dostępne do badań archeologicznych. Następną grupą ruin przylega bezpośrednio do ścieżki od strony południowej (B). Ruiny wykopane w latach 1986—1987 rozpoznano jako kościół (nazwany kościołem diakona Tomasza) z przyległym monastylem. Na następne ruiny (A), jeszcze bardziej na zachód, natknął się w 1983 r. właściciel winnicy, kopiąc ziemię na podwórku między współczesnymi zabudowaniami rolniczymi. Znalezisko, odsłonięte w latach 1984—1986, zidentyfikowano jako kościół z małym kompleksem monastycznym nazwanym „Kaianos”. Te dwa najnowsze odkrycia dokonane przez M. Piccirillo zostaną szerzej omówione¹⁷.

MONASTYR KAIANOSA

Kompleks monastyru Kaianosa usytuowany jest na pochyłości terenu opadającego w kierunku południowym. W północnej części kompleksu znajduje się kościół, którego część północna (ze względu na wyżej wzmiankowaną pochyłość terenu) jest wykuta w tufowym podłożu, a południowa stoi na nasypie.

¹³. A. Musil, *Arabia Petraea*. I: *Moab*, Wien 1907, 342—346.

¹⁴. N. Glueck, *Explorations in Eastern Palestine*. I (AASOR 14), Philadelphia 1933, 1—113. 24—27; tenże, *Explorations in Eastern Palestine*. II (AASOR 15), Philadelphia 1935, 1—149. 110.

¹⁵. Saller, I, dz. cyt., 7. 335 przypis 2.

¹⁶. Saller — B. Bagatti, *The Town of Nebo* (Khirbet el–Mekharryat) with a brief survey of other ancient Christian Monuments in Transjordan (Collectio Maior 7), Jerusalem 1949, 24—29, Pl. 4—9.

¹⁷. Dotychczasowe publikacje: M. Piccirillo, *Una chiesa nell'Wadi Ayoun Mousa ai piedi del Monte Nebo*, *Liber Annuus* 34 (1984) 307—318; Tenże, *Monte Nebo — Ayoun Mousa — Le fontane di Mosè*, w: M. Piccirillo (red.), *I mosaici di Giordania*, Roma 1986, 72—73; M. Piccirillo, *Campagna archeologica al Monte Nebo*, w: tenże (red.), *Ricerca storico–archeologica in Giordania VI* (1986), *Liber Annuus* 36 (1986) 350—351; Tenże, *Muharryat. La ricerca archeologica al Monte Nebe*, *Archiv für Orientforschung* 33 (1986) 176.

Publikacje w druku:

M. Piccirillo — E. Alliata, *La chiesa del monastero di Kaianos alle Ayoun Mousa sul Monte Nebo*, w: Omaggio U. Fasola, *Pont. Ist. Arch. Crist.*, Roma 1987; M. Piccirillo, *Archaeological Excavations at Ayoun Mousa — Mount Nebo 1984—1987*, ADAJ (1987); Tenże, *Chiese e Mosaici di Madaba* (Collectio Maior 33), Jerusalem 1988.

Otynkowana północna ściana tufowa służyła częściowo jako ściana kościoła. Kościół był trzynawowy, z prostokątnym prezbiterium, zwróconym ku wschodowi i podniesionym o jeden stopień względem nawy głównej. Nawy boczne są nieproporcjonalnie szerokie — 3 metry, natomiast nawa główna liczy 4,3 metra. Dach oparty był na dwóch rzędach łuków o 1,3 metra prześwitu pomiędzy filarami. Brama w środku fasady łączyła kościół z pomieszczeniami klasztornymi, których nie można było odsłonić ze względu na stojące w tym miejscu zabudowania rolnicze z lat trzydziestych. W późniejszym okresie brama została zamurowana, co pozwala przypuszczać, że wybito nową w ścianie południowej, jednak jest ona też niedostępna do badań archeologicznych.

Najciekawsze i najpiękniejsze są mozaikowe posadzki, dające wyobrażenie o całości mimo poważnych uszkodzeń. Pole mozaiki w prezbiterium jest dekorowane wzorami geometrycznymi (przenikające się ośmiokąty) i otoczone pasmem meandrów i kwadratów. Przestrzeń nawy głównej, obramowana splotem, jest dekorowana siatką z kwiatami w pustych polach, a środek nawy głównej — okrągłym medalionem z motywami geometrycznymi. Na zachodnim krańcu nawy głównej znajduje się scena z trzema postaciami ludzkimi i wielbłądem. Z lewej strony przedstawiony jest młody mężczyzna w krótkiej tunice. Przy głowie zostało utrwalone jego imię — *Fidos*. Prawdopodobnie był diakonem, gdyż imię to jest również wyliczone razem z imionami kilku diakonów w innej inskrypcji. Postać z winogronami w środku sceny jest zniszczona. Czytelne jest jedynie imię — *Jōannēs*. Trzecia postać, której głowa, niestety, jest zniszczona, to anonimowy poganiacz wielbłądów: półnagi mężczyzna, z przepaską na biodrach i płaszczem przerzuconym przez prawe ramię, uzbrojony w łuk i miecz, w prawej ręce trzyma bat. Najprawdopodobniej jest to arabski żołnierz, chrześcijanin z plemienia Ghassanidów, które ok. VI w. przyjęło chrześcijaństwo. Ghassanidowie zostali w tym czasie zjednoczeni przez uznanego za króla Harith al-A'radż (529—569), któremu cesarz Justynian nadał tytuł fylarch i patricius¹⁸. Przedstawiony wizerunek żołnierza odpowiada starożytnym opisom Arabów¹⁹.

Na mozaikach naw bocznych i w interkolumnium znajdują się również motywy geometryczne. W nawie północnej zachowały się fragmenty postaci jeźdźca na koniu: końskie kończyny, noga jeźdźcy i ostrze lancy. Uzbrojony poganiacz wielbłądów w nawie środkowej i jeździec z lancą w nawie północnej sugerują jakiś związek z pobliską rzymską fortecą, zwaną obecnie el-Mehatta (stacja), przy drodze rzymskiej z Livias do Esbus²⁰. Nie wiadomo jednak, czy w drugiej połowie VI w. stacjonował tam jeszcze garnizon.

Na uwagę zasługują mozaikowe inskrypcje. W centrum medalionu nawy głównej najprawdopodobniej była inskrypcja dedykacyjna, w której znajdo-

¹⁸. T. Parker, *The Roman Frontier in Central Jordan*, BAR Inter. Ser. 1987, 727. Zob. również: F—M. Abel, *Histoire de la Palestine depuis la conquête d'Alexandre jusqu'à l'invasion arabe*. II, Paris 1952, 376—380.

¹⁹. *Ammiani Marcellini rerum gestarum libri qui sepersunt*, XIV 4,3 wyd.: A. Selem, *Le storie di Ammiano Marcellino* (Classici Latini), Torino² 1973, 70—73.

²⁰. Zob.: S. Waterhouse Douglas — R. Ibach, *The topographical survey*. Hesbon 1973, Andrews University Seminary Studies 13 (1975) 217—233. szczeg. 224 Fig. 11.

wało się imię biskupa Madaby. Pozwoliłoby to dokładnie określić czas powstania posadzki, ale niestety, napis jest całkowicie zniszczony. Oprócz imion Fidosa i Jana z opisanej sceny z zachodniej części nawy głównej, inne inskrypcje przytaczają różne imiona dobrodziejów. Tuż przed bramą znajduje się inskrypcja: „Za odpoczynek prezbitera Teodora”. Na zachodnim krańcu nawy północnej zostały wpisane w mozaikę tylko imiona: *Anastasia* i *Sabina*²¹. Między pierwszym a drugim filarem południowego interkolumnium znajduje się inskrypcja: „Za zbawienie (i za) ofiarę Matrony”²². Inne inskrypcje zawierają podobne formuły. Między trzecim a czwartym filarem, w tym samym rzędzie, zawarta jest prośba o zbawienie dla diakonów: *Fidos*, *Thōma*, *Elpidios*, oraz zakonnika Kasiseos. W trzecim północnym interkolumnium w inskrypcji z podobną prośbą są imiona Salamanosa, Pawła i Maksyma. Oprócz imion Salamanos i Kasiseos imiona zachodzące w inskrypcjach są pochodzenia grecko-łacińskiego.

Około 15 cm pod opisaną posadzką kościoła znajduje się druga, wcześniejsza posadzka mozaikowa. Motywy dekoracyjne są podobne do motywów na górnej posadzce. Prezbiterium jest udekorowane siatką z kwiatami i zamknięte obramowaniem w spłoty. W środku prezbiterium znajduje się grecka inskrypcja, uszkodzona przy zakładaniu górnej posadzki: „Na pamiątkę Kaianosa i za odpoczynek naszego ojca Rabebosa oraz Jana, za zbawienie Kasiseosa...”. Z inskrypcji wynika, że w kościele został pochowany Kaianos i dlatego monastyr nazwano jego imieniem. Pod posadzką prezbiterium istotnie odnaleziono grób. Tytuł „nasz ojciec” używany był między innymi w odniesieniu do przełożonego klasztoru²³, w tym wypadku odnosiłby się do opata monastynu przy sanktuarium Mojżesza. W takim znaczeniu ujęty jest też w inskrypcji Prokapis, odnalezionej w 1985 r. w pomieszczeniach na zachodnim stoku Góry Nebo, poza obrębem właściwego monastynu²⁴. Natomiast inskrypcja z imieniem „opata Robebosa” w kaplicy pogrzebowej, odkrytej w 1986 r. na wschód od monastynu na Górze Nebo, sugeruje, że chodzi o tę samą osobę — mimo zmiany samogłoski — „naszego ojca Rabebosa” z inskrypcji w kościele Kaianosa²⁵. Wynikałoby z tego, że klasztor w Wadi 'Ayoun Musa podlegały opatowi centralnego monastynu na Górze Nebo²⁶.

21. Imię Anastazja jest znane z kościoła świętych Lota i Prokopiusza w mieście Nebo; S. J. Saller — B. Bagatii, *The Town of Nebo*, 183. Imię Sabinus zachodzi w kościele św. Jerzego w tej samej miejscowości; S. J. Saller — B. Bagatti, dz. cyt., 168.

22. Imię Matrona jest w jednej z inskrypcji kościoła w Chirbet el-Wahadneh; M. Piccirillo, *Chiese e mosaici della Giordania settentrionale* (Collectio Minor 30), Jerusalem 1981, 20; oraz w napisie dedykacyjnym w Quweismeh: tenże, *Le chiese di Quweismeh — Amman*, *Liber Annus* 34 (1984) 329—340, 337.

23. Y. Meimaris, *Sacred Names, Saints, Martyrs and Church Officials in the Greek Inscriptions and Papyri pertaining to the Christian Church of Palestine*, Athens 1986, 239—248.

24. M. Piccirillo (red.), *Ricerca storico-archeologica in Giordania V* (1985), *Liber Annus* 35 (1985) 431.

25. Tenże, *Campagna archeologica al Monte Nebo*, w: tenże (red.), *Ricerca storico-archeologica in Giordania VI* (1986), *Liber Annus* 36 (1986) 349.

26. S. J. Saller, *The Memorial of Moses*. I, s. 206 n.

Również w prezbiterium, pomiędzy obramowaniem dekoracyjnego pola mozaiki a murem północnym, znajduje się inskrypcja, uszkodzona w czasie budowy kościoła górnego. Ranga i wyjątkowość tej inskrypcji wynika z tego, że jest ona napisana w rzadko spotykanym języku, a mianowicie w pewnej odmianie języka aramejskiego, zwanej językiem chrześcijańsko–palestyńskim. Inskrypcja w tłumaczeniu brzmi: „Czytający (niech) wspomni dobre dzieła naszego pana Gayyan’a kapłana (lub syna) Kasiseosa oraz dziedziców, którzy zrobili (lub naprawili) części (lub wyposażenie)...”²⁷. Inskrypcja najprawdopodobniej powtarza tekst poprzedniej inskrypcji w języku greckim. Imię „Gayyan” zostałyby w takim wypadku przetranskrybowane na grecki — „Kaiano”²⁸.

Pole posadzki nawy środkowej jest obramowane splotami liści akantu, wewnątrz których przedstawione są zwierzęta. Od strony zachodniej, wewnątrz zawijasów, zamiast zwierząt, są mocno uszkodzone inskrypcje greckie z imionami duchownych i dobrodziejów: Obedos, Salamanos i Papionos. Wewnętrzne pole posadzki podzielone jest na dwie części. Część wschodnią tworzy medalion z zachodzącymi na siebie okręgami i splotami, a w samym środku medalionu znajduje się inskrypcja mówiąca o założeniu mozaiki w czasie biskupa Cyrusa²⁹. Biskup Cyrus z Madaby jest znany z inskrypcji w baptysterium katedry Madaby. Według dotychczasowych obliczeń spełniał swój urząd przed rokiem 531³⁰. Tę datę potwierdza również stylistyka wykonania dolnej mozaiki kościoła Kaianosa. Część zachodnią nawy głównej zdobią sploty winorośli, wśród których przedstawione są sceny z życia rolniczego i pasterskiego oraz zwierzęta. Ostatnią inskrypcję, częściowo uszkodzoną już w starożytności, odnaleziono pomiędzy stopniem bramy a obramowaniem z akantu. Niestety została ona zniszczona przez nieznanego sprawcę w nocy po odkryciu, zanim została sfotografowana; znana jest tylko z notatki Piccirillego. Inskrypcja wspominała imiona: Milich i Fedus syn Amriliosa. W przeciwieństwie do imion z górnej mozaiki, imiona dolnej są pochodzenia semickiego³¹.

Od strony historycznej i artystycznej mozaika przedstawia jeden z najstarszych przykładów prac mozaikarzy ze szkoły Madaby³². Niektóre inskrypcje mają charakter modlitwy za zmarłych, znalazło to pełne uzasadnienie po odnalezieniu pod podwójną warstwą mozaik dwu grobów pełnych ludzkich kości, co świadczy o wielokrotnym ich użyciu.

Pierwotny kościół i monastyr Kaianosa w 'Ayoun Musa został zbudowany w czasie biskupa Cyrusa, na początku VI w., na pamiątkę opata Rabebose i in-

²⁷. E. Puech, *L'inscription christo–palestinienne d' Ayoun Mousa (Mont Nebo)*, *Liber Annuus* 34 (1984) 319–328.

²⁸. Puech, art. cyt., 322 n.

²⁹. Piccirillo, *Una chiesa nell' Wadi Ayoun Mousa*, 314.

³⁰. Tenze, *La „cattedrale” di Madaba*, *Liber Annuus* 31 (1981) 299–322. 314 n.

³¹. Zob.: H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen*, Leipzig 1930.

³². M. Piccirillo, *The Continuity of the Artistic Tradition of the Mosaics in Jordan from the 5th to the 8th Century A.D.* The Recent Archaeological Evidence, w: A. Effenberger (red.), *Die Kunst in den östlichen Grenzgebieten des byzantinischen Reiches in der Zeit zwischen Justinian und dem Arabereinfalle*. Kolloquium von 18 bis 19 Februar 1988, Staatliche Museen zu Berlin (w druku).

nych osób pochowanych w grobach. Kościół został zburzony i odbudowany w drugiej połowie tego samego wieku. Z ceramiki wynika, że kompleks monastyczny Kaianosy został definitywnie opuszczony na początku VII w., ponieważ nie ma śladów ceramiki późnobizantyjskiej z okresu Omajjadów³³.

KOŚCIOŁ DIAKONA TOMASZA

Drugi kościół w Wadi 'Ayoun Musa został odkryty i odkopany w latach 1986—1987. Kościół wraz z małym monastylem jest położony tuż przy ścieżce, która łączyła źródła z drogą rzymską. Niewielki monastyr, złożony z kilku pomieszczeń, przylegał do kościoła od strony południowej. Ponieważ całość jest usytuowana na zboczu, cele są położone niżej w stosunku do poziomu kościoła. Mury, solidnie zbudowane z ciosanych kamieni, zachowały się na wysokości od 1 do 2 m. Ściany wewnętrzne były pokryte grubą warstwą tynku. Kościół jest trzynawowy—z dwoma pomieszczeniami po obu stronach prezbiterium i z dwiema bramami — od zachodu i od południa. Dach był oparty na czterech filarach i na dwóch półfilarach. Odnaleziono dobrze obrabowane kamienie (klińce), które tworzyły łuk triumfalny. Zwornik sklepienia jest ozdobiony krzyżem. Odnaleziono jeszcze inne elementy architektoniczne ozdobione krzyżami.

Prezbiterium, podwyższone o dwa stopnie względem nawy, jest prostokątne. Ołtarz został wmurowany w środku prezbiterium już po ułożeniu posadzki mozaikowej. Jednocześnie pod ołtarzem została ustawiona kamienna kustodia dla relikwiarza, która pokryła rysunek baranka na mozaice w centrum kompozycji. Niedaleko stopnia prezbiterium odnaleziono marmurowy relikwiarz, który jednak nie mieści się w kustodii. Prezbiterium zamknięte było przez balustradę złożoną z czterech kolumnienek i dwóch, charakterystycznych dla kościołów bizantyjskich tego regionu, rzeźbionych płyt (*pluteus*). Jedna z nich ma inskrypcję: „Za odpoczynek Amriliosa”. Zmarły Amrilios mógłby być tą samą osobą, która była wspomniana w jednej inskrypcji dolnej mozaiki kościoła Kaianosy. W późniejszym czasie w nawie południowej została dodana balustrada typu *transenna*.

Kościół posiadał dwie bramy. Brama zachodnia, w fasadzie, prowadziła do kościoła z niewielkiego dziedzińca, zamkniętego murem obwodowym, który otaczał cały monastyr. Brama południowa łączyła kościół z celami zakonników.

Piękne posadzki mozaikowe, w doskonałym stanie, są jednym z najlepszych przykładów dzieł mozaikarzy szkoły Madaby z połowy VI w. Oprócz niewielkich uszkodzeń w części zachodniej, naprawianych jeszcze w czasie funkcjonowania kościoła, posadzka może być uważana za nietkniętą.

Powierzchnia prezbiterium jest udekorowana czterema drzewami owocowymi oraz zwierzętami: lwem i zebu (bliżej stopnia), oraz barankiem (w cen-

³³. Studium ceramiki: E. Allia, *La ceramica dello scavo*, w: M. Piccirillo, *Una chiesa nell'Wadi Ayoun Mousa*, 316—317.

trum)³⁴. Podobne motywy znajdują się również w innych kościołach regionu z tej epoki³⁵. Zestawienie lwa i zebu naprzeciwko siebie może mieć znaczenie symboliczne — mesjańskiego królestwa rajskiego pokoju³⁶. Wyjaśnia to inskrypcja z Iz 65,25 nad podobną sceną w pomieszczeniu przylegającym od północy kościoła na akropolu w Ma'in³⁷ (ok. 10 km w linii prostej na południe od Góry Nebo): „lew będzie jadł słomę jak wół”. Jednak lew na mozaice w prezbiterium kościoła diakona Tomasza nie wydaje się być pokojowo usposobiony.

Również baranek umieszczony w centrum prezbiterium z pewnością nie jest przypadkową dekoracją. Wprawdzie motyw baranka jest bardzo powszechny w mozaikach tej epoki, lecz tutaj już samo usytuowanie rysunku w centrum prezbiterium przemawia za jego wyjątkowym znaczeniem. Baranek bowiem nie jest przedstawiony jako jedno z wielu zwierząt ani nie jest elementem sceny pasterskiej. Podobne znaczenie ma baranek otoczony nimbem, umieszczony na tle palmy, w centrum kaplicy (aktualnie w Muzeum Archeologicznym w Madabie)³⁸. W prezbiterium kościoła św. Jerzego w mieście Nebo również został przedstawiony baranek na tle drzewa³⁹. Najprawdopodobniej baranek przedstawiony w centrum pomieszczenia, w naszym wypadku — w prezbiterium, oznacza samego Chrystusa jako „Agnus Dei”⁴⁰.

W nawie głównej kompozycja jest obramowana pasem ze splotami liści akantu w żywych kolorach. Wśród splotów akantu przedstawione są ptaki i owoce, a w rogach — twarze otoczone liśćmi⁴¹. Główny obraz w nawie centralnej przedstawia sploty winorośli wyrastających z amfory. Sploty winorośli

³⁴. M. Piccirillo, *Campagna archeologica al Monte Nebo*, 351.

³⁵. Np. na mozaice „raj” w Muzeum Archeologicznym w Madabie: M. Piccirillo (red.), *I mosaici di Giordania*, Roma 1986, 57 Fig. 36; oraz w kościele świętych Lota i Prokopiusza w mieście Nebo: dz. cyt., 69 Fig. 53 i Tav. VI.

³⁶. Podobne sceny są przedstawione w kościele św. Jerzego w mieście Nebo na mozaice Jana Ammoniusza: S.J. Saller — B. Bagatti, *The Town of Nebo*, Pl. 29,3; na mozaice zwanej „rajem” w Muzeum Archeologicznym w Madabie: B. Bagatti, *Il significato dei mosaici della scuola di Madaba (Transgiordania)*, 34 (1957) 139—160. 145 n; oraz w baptysterium „katedry” Madaby: M. Piccirillo, *La „cattedrale” di Madaba*, Liber Annus 31 (1981) 299—322. Tav. 63—96.

³⁷. R. de Vaux, *Une mosaïque byzantine a Ma'in*, RB 57 (1938) 227—258; M. Piccirillo, *Le antichità bizantine di Ma'in e dintorni*, Liber Annus 35 (1985) 339—364. 342 n. Fig. 2 Foto 13.

³⁸. S. J. Saller — B. Bagatti, *The Town of Nebo*, 236 n. Pl. 39,1; M. Piccirillo, *Madaba. w: tenze* (red.), *I mosaici di Giordania*, Roma 1986, 34—58. 56n. Fig. 35.

³⁹. Saller — Bagatti, dz. cyt., 67. Fig. 8, Pl. 23,1.

⁴⁰. P. Testini, *Gli animali tra apparato decorativo e simbologia*, w: M. Piccirillo, *I mosaici di Giordania*, 135—142. 137; Saller — Bagatti, dz. cyt., 108.

⁴¹. Podobne motywy znajdują się w Dżerasz: Saller — Bagatti, dz. cyt., 281. Pl. 46. 48.

Twarze w rogach obramowania to często personifikacje pór roku lub żywiołów, jak np. w kościele św. Apostołów w Madabie: U. Lux, *Die Apostel—Kirche in Madaba*, ZDPV 84 (1968) 106—129; i w kościele el—Chadir również w Madabie: U. Lux, *Eine altchristliche Kirche in Madaba*, ZDPV 83 (1967) 165—182.

Maski otoczone liśćmi pierwotnie miały znaczenie dionizyjskie, na mozaikach bizantyjskich stały się fantazyjną dekoracją.

tworzą dosyć regularne kręgi, po trzy w ośmiu rzędach. Wewnątrz kręgów, utworzonych przez zawijasy winorośli, przedstawione są sceny z życia pasterskiego, polowań, uprawy winorośli oraz zwierzęta dzikie i hodowlane. Młody myśliwy jest podpisany imieniem Stefanos. Każde interkolumnium jest udekorowane motywami geometrycznymi, tylko jedno ma rysunek ryby.

Nawy boczne mają skromniejszą dekorację. Nawa północna posiada niewielkie kwiaty, zaś południowa — siatkę z większymi kwiatami wewnątrz pół siatki. Poza tym w nawie południowej, przed bramą, znajduje się wyjątkowy motyw, medalion z orłem w pozycji heraldycznej. Z boków głowy znajdują się litery A i Ω , a pod spodem napis: *Thōma diak(onos)* (Tomasz diakon) stąd nazwa kościoła. Taki motyw orła znajduje się też w interkolumnium i w obramowaniu głównego pola mozaiki w kościele św. Jerzego w mieście Nebo⁴². Sztuka chrześcijańska podkreślała często cechy pozytywne orła i przyznawała mu rolę symbolicznego pośrednika między niebem a ziemią, z łatwością też przejęła legendę o odmładzaniu się orła. Na tej podstawie orzeł stał się symbolem Chrystusa Zmartwychwstałego i Wstępującego do nieba⁴³. Identyczny motyw orła otoczonego wieńcem z literami A i Ω obok górnej części ciała znajduje się w koptyskiej steli pogrzebowej⁴⁴, czyli jest symbolem życia i zmartwychwstania. Tutaj ozdobny medalion najprawdopodobniej oznacza „koronę” (nimb, wieniec), a litery A i Ω nadają całości znaczenie wyraźnie chrystologiczne.

Na podstawie zebranej ceramiki wiadomo, że kościół został opuszczony definitywnie w epoce Omajjadów. Czas budowy został określony na podstawie porównań stylistycznych mozaiki posadzkowej z innych kościołów tej okolicy na pierwszą połowę VI w.

* * *

Eteria ze swego pobytu w Wadi 'Ayoun Musa wylicza kilka elementów; obok źródeł odwiedza niewielki kościół oraz monaster. Żadnego z dwóch odkrytych kościołów, z powodu umiejscowienia i czasu budowy, nie można identyfikować z kościołem, który odwiedziła Eteria. Pisze ona, że kościół stał „naprzeciwko Góry Nebo”, zaś monaster, cele zakonników, znajdowały się po tamtej stronie. To nieprecyzyjne wyrażenie sama wyjaśnia: „źródła wpływały między kościołem a monastylem”. Zatem po tej stronie (na północ) od źródła były cele zakonników⁴⁵. Monaster widziany przez Eterię mógłby raczej mieć związek z grotami częściowo wykutymi w skalnej ścianie, nieco na połud-

⁴². Saller — Bagatti, dz. cyt., 72. Pl. 28,2.

⁴³. P. Testini, *Il simbolismo degli animali nell'arte figurativa paleocristiana*, w: *L'uomo di fronte al mondo animale nell'alto medioevo* (XXXI Settimana di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo), Spoleto 1985, 1107—1179. 1143 nn.

⁴⁴. *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* III/2, kol. 2835; zob. również: H. R. Hall, *Coptic and Greek texts of the christian period from ostraka, stelae etc.*, in the *British Museum*, London 1905; H. Maguire, *Earth and Ocean. The Terrestrial World in Early Byzantine Art*, London 1987, 65.

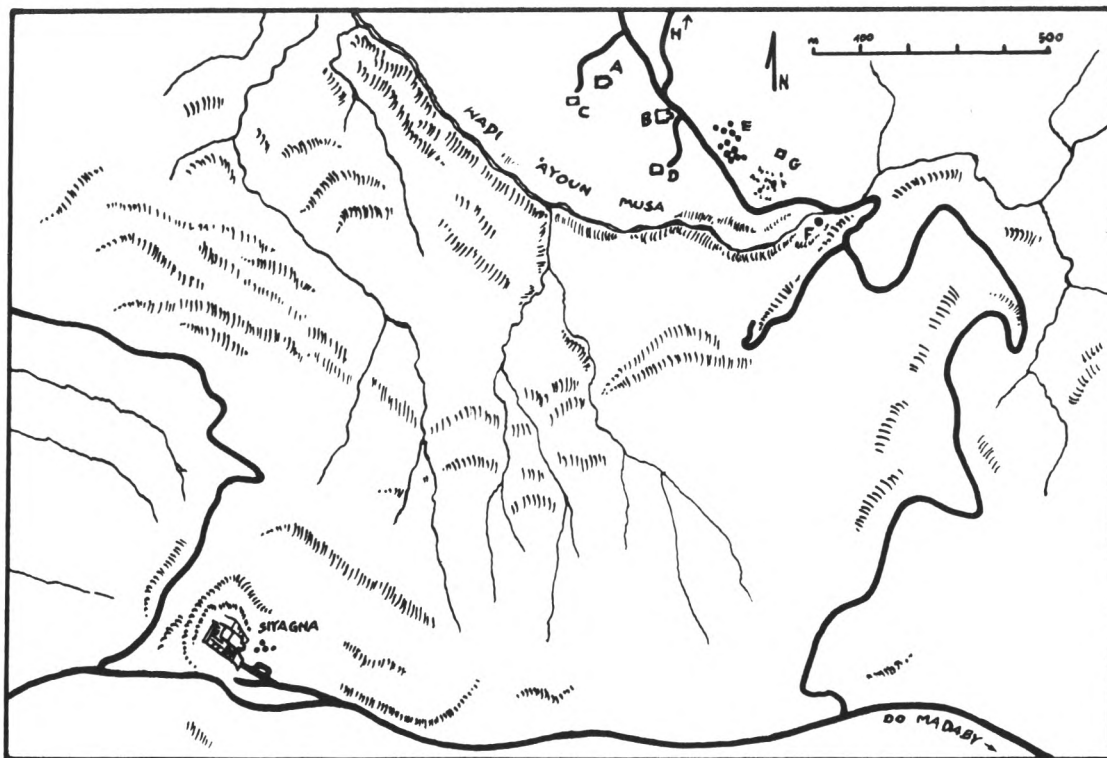
⁴⁵. M. Piccirillo, *Archaeological Excavations at Ayoun Mousa — Mount Nebo 1984—1987*, ADAJ 1987 (w druku).

nie od źródeł⁴⁶. W każdym bądź razie odkryte kościoły i monastyny oraz inskrypcje w kościele Kaianosy są pierwszym świadectwem archeologicznym o obecności zakonników w Wadi 'Ayoum Musa.

Kłodzko

O. MARIAN B. ARNDT OFM

⁴⁶. Fotografia: Saller, *The Memorial of Moses*, II, Pl.13.



Dolina Źródeł Mojżesza (Wadi Ayoun Musa)

A — Monaster Kaianosa, B — Kościół Diakona Tomasza, C — niezbadane ruiny, D — ruiny ze śladami mozaik, E — cmentarzysko, F — Źródła Mojżesza (Ayoun Musa), G — Al-Meszhad (twierdza Moabitów), H — do drogi rzymskiej i do ruin rzymskiej fortecy el-Mehatta



Inskrypcja Kaianosa
z dolnej mozaiki prezbiterium



Medalion z kościoła Diakona Tomasza